

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2018
№ 3 (141)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду 3

Міден Е. Полковник канівський Іван Кіндратович Лизогуб 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Долженко Ю. Інтегральний аналіз у контексті порівняння давньоруського населення Чернігова і Дніпровського Лівобережжя за даними краніології 19

Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. 32

Солдатова К. Демографічні характеристики населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні у першій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1739 року) 45

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. 55

Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів . . 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) 69

Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (коментар та підготовка до друку Ю.Мицика) 102

РОЗВІДКИ

Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). 122

Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. 127

Міщанин В. Іван Новак – один із тисяч українців, розстріляних у період «великого терору» 137

Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених-дослідників та музейних фахівців (за матеріалами часописів 20-30-х рр. XX ст.) 144

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нестеренко Л. З історії одного вчительського листа 152

Циганок О., Винничук С. Спільне і відмінне у двох поетиках Нектарія Трояновського (на матеріалі розділів про епічну поезію) 166

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Микола Данилович Ханенко (1693 – 1760). 171

Боровик А., Боровик М. Заступники директора і проректори Чернігівського державного педагогічного інституту (1955 – 1982 рр.) (До 100-річчя з дня народження ректора Чернігівського державного педагогічного інституту В.М. Костарчука) 177

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гринь М. Ім'я його - Козацьке 186

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

Шковира Ю. Німці в Путивлі 197

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. К., 2017. 204

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Третя куликівська районна краєзнавча конференція 207

Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» 209

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 30 травня 2018 р.)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС БУДІВНИЦТВА БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО АРХІТЕКТУРИ

Стаття присвячена питанню часу будівництва будинку Чернігівського колегіуму, а також особливостям його архітектурно-конструктивних форм. На основі аналізу архівних та друкованих джерел, особливостей його архітектури висувається гіпотеза, що споруда будувалася одночасно, на поч. XVIII ст. Висвітлюється роль чернігівського архієпископа Іоана Максимовича та гетьмана Івана Мазепи у його спорудженні.

Ключові слова: будинок Чернігівського колегіуму, Борисоглібський монастир, дзвіниця, трапезна, архієпископ Іоан Максимович, гетьмана Іван Мазепа.

Визначна пам'ятка барокового мистецтва поч. XVIII ст. — будинок Чернігівського колегіуму завжди привертав увагу дослідників української історії, мистецтва та архітектури козацької доби, зокрема, висвітлювалися питання історії його будівництва, архітектурні та конструктивні особливості споруди, дослідження та відбудова після руйнувань у роки Другої світової війни. Проте до нашого часу залишаються нез'ясованими та дискусійними чимало питань, пов'язаних як з його спорудженням, архітектурними особливостями, так і з призначенням та використанням. Ця стаття присвячена питанню часу будівництва будинку Чернігівського колегіуму, оскільки в літературі існували та й до цих пір поширені різні точки зору стосовно часу зведення різних частин, з яких складалася споруда, а також аналізу її архітектурно-конструктивних форм.

На сьогоднішній день уже в нікого не викликає заперечення твердження про те, що будинок Чернігівського колегіуму, який зберігся до нашого часу, — це лише частина комплексу приміщень Борисоглібського кафедрального монастиря, який складався свого часу з дзвіниці, трапезної та церкви Всіх Святих, та власне корпусу, де, наймовірніше за все, розміщувалися класи колегіуму, а також дикастерії (духовної канцелярії). Цей видовжений в одну лінію по осі схід-захід комплекс споруд знаходився у північній частині монастиря і тягнувся вздовж монастирської огорожі та, зокрема, фортечних мур. Ініціатором будівництва був чернігівський архієпископ Іоан Максимович (1697 — 1712 рр.). Користуючись підтримкою гетьмана Івана Мазепи, він активно продовжував справу, розпочату Лазарем Барановичем, щодо зміцнення позицій чернігівських архієпископів, подальшого укріплення та розбудови кафедри. Архієрей енергійно розбудовував кафедральний Борисоглібський монастир, розширив його територію, забезпечував кафедру новими землями [1, с.57]. Втілюючи у життя намір Лазаря Барановича створити в Чернігові навчальний заклад вищого рівня на кшталт Києво-Могилянської академії, Іоан Максимович у 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи розпочав будівництво цілого комплексу приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень. Його центральною спорудою була дзвіниця, побудована, як свідчить закладна керамічна дошка, що збереглася до нашого часу, в 1700—1702 рр. «прещедрим даяніем и иждевеніем» ясновельможного гетьмана Івана Мазепи. На дзвіниці знаходилася церква в ім'я Іоана Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи.

© Травкіна Ольга Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Зі сходу до дзвіниці була прибудована двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих. Невдовзі, як свідчить книга «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705 р.), піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму, були зведені корпуси навчального закладу: «...оучилищъ каменныхъ шесть за скудность мейсца, под єдинымъ покровомъ» [2, арк. 15], що дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будем в настоящий годъ (тобто в 1705 р. – **О.Т.**) риторическому оученію начало положенно буде» [2, арк. 15]. Ймовірно за все, цей двоповерховий г-подібний у плані корпус шкільних приміщень був побудований впритул до дзвіниці із заходу і закінчувався виступом. Ризоліт корпусу, що виступав, був звернений на південь, його увінчував бароковий фронтон [3, арк. 3] (іл.1).

У 1786 р. кафедральний Борисоглібський монастир закрили, більшість його споруд, у тому числі й корпус приміщень, де могли розміщуватися класи Чернігівського колегіуму, розібрали. Знесли також приміщення духовної дикастерії (консисторії), прибудоване впритул до трапезної зі сходу в 1749 – 1765 рр. З цього великого корпусу приміщень уціліла лише дзвіниця, трапезна з церквою Всіх Святих, куполи та гранчастий вівтар якої ліквідували на поч. ХІХ ст. Знесення більшості монастирських споруд, у тому числі й приміщень колегіуму, який перевели у колишній маєток Павла Полуботка, ускладнювало дослідникам ХІХ ст. встановлення місцезнаходження класів колегіуму на монастирській території. Уціліла дзвіниця з трапезною, що до неї прилягала, побудовані за часів гетьмана Івана Мазепи та Іоана Максимовича, стали ототожнюватися з будинком Чернігівського колегіуму. Треба все ж зазначити, що через нестачу приміщень, саме у трапезній у другій пол. ХVІІІ ст. відбувалися заняття класу філософії.

На сьогоднішній день стосовно цієї споруди – колишньої монастирської дзвіниці та двоповерхової трапезної, нині відомої як будинок Чернігівського колегіуму, – в літературі утвердилася думка, що вона складається з трьох частин, які були споруджені у різні часи [4]. При цьому вважалося, що будинок Чернігівського колегіуму був зведений на залишках раніше побудованих келій чи інших спорудах монастиря. Думається, що це твердження сформувалося під впливом відомостей, які містилися у праці О. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис» (кін. ХVІІІ ст.), в якій зазначено, що «латинська школа» знаходилася у келіях, які розташовувалися на південь від Любецьких та нових монастирських воріт і були, можливо, як і корпус келій на захід від дзвіниці, побудовані домініканцями, тобто коли Борисоглібський собор належав католицькому домініканському ордену за часів володарювання поляків у Чернігові [5, с. 265]. Обґрунтовував він це тим, що «розміщені в стіні, від вулиці западини для поставлених по звичаю католицьких образів, доводили, що вони католицькими духовними були збудовані» [5, с. 265]. Тут, певно, малося на увазі ніші, які мали келії, і які, як гадав О. Шафонський, призначалися для встановлення статуй святих, що було характерним для католицької архітектури. Слід нагадати, що подібні ніші присутні на фасадах Троїцького собору м. Чернігова (1679-1695 рр.). Безсумнівно, що досить глибокі, напівциркульні ніші як архітектурний елемент були запозичені із західноєвропейської архітектури, але, як свідчить їх застосування у православному Троїцькому соборі, вони використовувалися для розміщення не статуй, а зображень

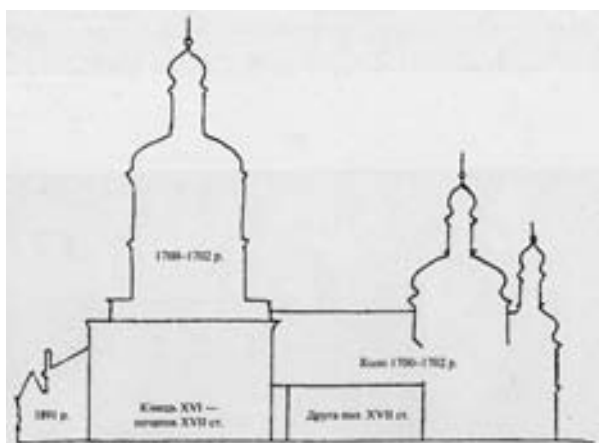
Чернігівський колегіум. Початок ХVІІІ ст. Реконструкція І. Ігнатенка.

святих. Інших аргументів стосовно того, що келії були побудовані домініканцями, О. Шафонський не наводить. Він також зазначав, що дзвіниця кафедрального Борисоглібського монастиря була побудована у 1701 р. архієпископом Іоаном Максимовичем і в час риття її фундаменту було знайдено срібного ідола [5, с. 264-265]. Ідею О. Шафонського, що обидва корпуси келій Борисоглібського монастиря, зокрема і того, що знаходився біля дзвіниці із заходу, побудували домініканці, підхоплюють краєзнавці ХІХ ст., вона перекочує і в сучасну літературу. М. Марков, майже дослівно цитуючи О. Шафонського, зазначав, що келії були побудовані домініканцями. Він, а за ним і М. Маркевич, не уважно прочитавши О. Шафонського, який писав, що в колишньому Борисоглібському соборі «2. Церква кам'яна Усіх Святих, трапезна, а біля неї кам'яні палати, де дикастерія знаходиться. Ці палати зачаті єпископом Іраклієм, Кирилом добудовані і нинішнім дещо перероблені» [5, с. 280]. Дослідники приписали єпископам І. Комаровському та К. Ляшевецькому будівництво не тільки дикастерії, а й трапезної з церквою Всіх Святих [6, с. 17, 7, с. 69]. Час будівництва (1749–1765 рр.), який вони наводять, безсумнівно, стосується не трапезної, а дикастерії. М. Марков також зазначив, що на дзвіниці була зроблена церква Іоана Богослова «в ярусі вище за дзвони для учнів латинської школи» [6, с. 17]. Ця інформація, вперше оприлюднена М. Марковим без належної перевірки та аналізу, також була потім підхоплена іншими краєзнавцями та дослідниками. Як уже зазначалося, в книзі «Зерцало от писання Божественнаго» вказувалося, що на дзвіниці знаходилася церква Іоана Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи. Інформація М. Маркова про те, що церква розміщувалася вище дзвонів, також вимагає уточнення. Але про це трохи згодом. Ф. Гумілевський услід за О. Шафонським та іншими краєзнавцями також вважав, що класи колегіуму, який він називав семінарією, знаходилися у південній частині Борисоглібського монастиря, «...як і у ряді домініканських келій, що тягнулися на південь від дзвіниці за любецькі ворота, не було вже вихованців» [1, с. 169]. Він, певно, прагнучи знайти додаткові докази будівництва домініканців, звернув увагу, що у грамоті польського короля Владислава, яка свого часу зберігалася у книзі грамот Борисоглібського монастиря, зазначено: «... для костьолу і церкви Гліба і Бориса маєтки...», вочевидь, допустившись, що «церква в ім'я Усіх Святих, влаштована в колишньому домініканському костьолі; у нижньому поверсі трапеза; на захід до дзвіниці келії, похмурі і непросторі, усередині них можна бачити ознаки того, що до домініканської будови чимдалі її, зроблена була прибудова. На схід від церкви усіх святих кам'яний корпус з приміщеннями для дикастерії» [1, с. 168-169]. Далі Ф. Гумілевський зазначав, що дзвіниця, побудована у 1701 р. з храмом Іоана Богослова для вихованців колегіуму, була вже без храму.

Гіпотеза про те, що приміщення (келії), де розташовувалися класи колегіуму, були побудовані домініканцями, яку висунув О. Шафонський, а потім повторили Ф. Гумілевський та інші дослідники як у ХІХ, так і у ХХ ст., викликає сумнів.

Так, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який у 1672 р. переїхав з Новгород-Сіверського до Чернігова, в листі до архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря М. Лежайського, скаржився, що «архиепопия вся почти с изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великих расходов» [8, с.201]. Як бачимо, Лазар Баранович застав Борисоглібський монастир необлаштованим. Ніяких келій, які повинні були побудувати домініканці за версією О. Шафонського, тим паче костьолу, за версією Ф. Гумілевського, як свідчить Лазар Баранович, там не було. Перед тим, як переїхати до Чернігова, Лазар Баранович усі свої сили та значні кошти направив на відбудову новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, заснував там друкарню. Справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням з гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. До того ж територія Борисоглібського монастиря, який розташовувався у північно-західній частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою, була тісна, і навіть друкарню сюди Лазар Баранович перевів лише в 1679 р. після великої пожежі у Новгороді-Сіверському [9, с.340]. Архієпископ посту-

пово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію. Лазарю Барановичу не вдалося здійснити свою мрію – заснувати на території Борисоглібського монастиря Чернігівський колегіум. Думається, що всі його зусилля були направлені в цей час на розбудову та відродження печерного Іллінського монастиря, куди він переводить друкарню, будує поряд величний Троїцький собор та трапезну. Він прагнув перетворити монастир у другу Лавру після Києво-Печерської, та, можливо, перевести навіть сюди митрополиту кафедру.

Датування окремих частин будинку Чернігівського колегіуму (за М. Говденко).

Велику кам'яну розбудову Борисоглібського монастиря за фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи здійснив наступник Лазаря Барановича чернігівський архієпископ Іоан Максимович. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав на його розбудову 10000 тисяч злотих. Іоан Максимович розширив територію монастиря, забезпечував кафедру новими землями [1, с.57]. Він побудував дзвіницю, трапезну з церквою Всіх Святих, шість кам'яних «училищ» під єдиним дахом, забезпечивши, таким чином, приміщенням Чернігівський колегіум, який він заснував 1700 р. Чернігівські єпископи Н. Сребницький 1739 р. [10, с. 1], а також К. Ляшевецький 1767 р. [11, с. 771] також інформували, що приміщення, де розташовувалися «латинські школи», були побудовані Іоаном Максимовичем. В епітафії Іоану Максимовичу, авторство якої приписують першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, зазначалося:

«В дому архиерейском вся бяху деревяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати» [12, с. 50].

Як бачимо, в епітафії вказувалося, що саме за часів архієпископства Іоана Максимовича в кафедральному Борисоглібському монастирі розгортається муроване будівництво: трапезної, дзвіниці, келій, палат, огорожі, а до цього «вся бяху деревяна». Дійсно, в «Зерцалі от писання Божественнаго» зазначалося, що, окрім побудованих шести кам'яних училищ та дзвіниці, згадується тут і трапезна з церквою Всіх Святих, збудована впритул до останньої: «Егда в дому архиерейскомъ Черниговскомъ мужества добродетелей воюющаго съ душевными и телесными супостати, и горливаго къ Богу восхождения, Триумфальный знакъ каменный сооружити благоволилъ еси коліось, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи. Аще не яко святая святых, обаче к ней, о здравіи и спасеніи Вашей Реиментарской Милости (тобто гетьману Івану Мазепі. — **О.Т.**) святая святых выну приносится» [2, арк. 6]. Крім цього, паралельно трапезній, найімовірніше за все, Іоан Максимович побудував палати, які також згадуються у переліку будівель, споруджених архієпископом. Можливо, це були архієрейські палати у вигляді продовгуватого двоповерхового дерев'яного корпусу на кам'яному підкляті, орієнтованого зі сходу на захід, який зі сходу завершувався апсидою. Тут була домовна, хрестова церква, найімовірніше, в ім'я св. Стефана, де навчали ставлеників, які готувалися стати священиками. Можливо, архієрейські палати побудували на кошти гетьмана, і церкву назвали на честь патронального святого батька Івана Степановича

Мазепи архидиякона св. Стефана. Цей корпус позначений на абрисі Чернігівському 1706 р. Після 1776 р. на планах цей будинок уже відсутній. Можливо, його розібрали, натомість у 1780 р. на схід від Борисоглібського собору, на ділянці, яку прикупили, побудували новий будинок для архієрея. Монастир обнесли кам'яною огорожею.

Отже, аналіз друкованих та архівних джерел засвідчив, що капітальну розбудову Борисоглібського кафедрального монастиря здійснив саме архієпископ Іоан Максимович за сприяння та фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи. Тут слід ще згадати розкішні царські срібні врата іконостасу, надані гетьманом Борисоглібському собору. Тому думка, що дзвіниця з трапезною та церквою Всіх Святих, нині відомі як будинок Чернігівського колегіуму, складаються з частин, які були побудовані у різні часи, не витримує критики.

Треба зазначити, що дослідники та реставратори будинку Чернігівського колегіуму в повоєнний час, знаходячись у полоні історичних дореволюційних традицій, теж вважали, що будинок Чернігівського колегіуму був споруджений у кілька етапів на залишках будівель (келій), споруджених домініканськими ченцями. Так, автор проекту першої черги реставрації будинку Чернігівського колегіуму І. Михайловський в історичній довідці 1949 р. зазначав, що «У 80—90 х рр. (XVII ст. – **О. Т.**) будується споруда, яка завершувала зі сходу двоповерхові (к. домініканські келії), розташовані вздовж північного валу фортеці і є базою для дзвіниці» [13, с.4] «У 1701 р. архієпископ Іоан Максимович спорудив дзвіницю, на якій вище дзвонів влаштував храм Іоана Богослова» [13, с.5] (при цьому І. Михайловський посилається на О. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис», без зазначення сторінки; проте у вказаній праці відомості про церкву Іоана Богослова на дзвіниці відсутні; ця інформація наведена у праці М. Маркова, про що вже зазначалося вище). Далі І. Михайловський писав «Дзвіниця була збудована на споруді, побудованій Лазарем Барановичем, вірогідно для школи, про яку вперше згадується у Шафонського. У 1700 р. (тобто роком раніше) Максимович переводить з Новгород-Сіверського латинську школу. Розміщується школа в Борисоглібському монастирі. Тут латинська школа отримує назву Колегіуму. Навчальні класи були розміщені у споруді під дзвіницею. Для житла учнів відводяться келії. Прибудова Трапезної зі східної сторони дзвіниці розпочата у 1749 р. архієпископом Комаровським. Пожежою 1750 р. була серйозно пошкоджена і ця споруда, яка невдовзі відбудовується. Єпископ К. Ляшевецький завершив цю прибудову і надбудував другий поверх, в якому був розміщений актовий зал Колегіуму і церква Всіх Святих» [13, с.5]. Як бачимо, І. Михайловський допустив ряд неточностей та перекручень, зокрема, зазначивши, що навчальні класи розміщувалися під дзвіницею, а під житло відвели келії, які у східній частині були двоповерхові. Він також повторив хибне твердження М. Маркова та М. Маркевича, що трапезна з церквою Всіх Святих була побудована у сер. XVIII ст.

Нагадаємо, що на закладній дошці з дзвіниці вказувалося, що вона будувалася два роки: з 1700 по 1702 рр., а отже, 1700 р. під нею ніяк не могли розмістити навчальні класи колегіуму. У книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», як уже зазначалося вище, вказано, що були зведені корпуси навчального закладу: «В нынешнем году (тобто 1705 р. – **О. Т.**) положи начало, к расширению, сооружи о училищъ каменныхъ шесть за скудность мейсца, под единымъ покровом» [2, арк. 15], які, найімовірніше за все, побудували впритул з заходу до зведеної вже дзвіниці. На плані «Абрис Чернігівський» 1706 р. цей корпус навчальних приміщень, об'єднаний з дзвіницею та трапезною з церквою Всіх Святих, яка примикала до неї зі сходу, позначений вздовж північної стіни фортеці у вигляді видовженого прямокутника з виступом у південній частині. Інші плани Борисоглібського монастиря XVIII ст. також фіксують цей комплекс приміщень, який тягнувся на захід до Любецьких воріт фортеці. Дослідник І. Ігнатенко зробив графічну реконструкцію цього Г-подібного корпусу, ґрунтуючись, у тому числі, і на археологічних дослідженнях, проведених у цьому місці 1990, 1996 рр. (іл.1). Отже, корпус шкільних приміщень Чернігівського колегіуму, як свідчить книга «Зерцало от писанія Божественнаго», був побудований за часів архієпископа Іоана Максимовича за фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи, а не домініканськими ченцями, як стверджували до цього краєзнавці та реставратори. Стосовно будинку Чернігівського

колегіуму І. Михайловський також зазначав, що «Під час огляду пам'ятника без сумніву виявляється три його складові частини: компактний об'єм під дзвіницею, східна двоповерхова прибудова й дзвіниця. Тут з'єднуються ріноманітні приміщення, архітектурно-конструктивні елементи в кожній частині, властиві своєму часу» [13, с. 8]. Консультант-архітектор М. Холостенко зазначав, що «споруда поряд розташованого Колегіуму за даними досліджень (М. Холостенко, М. Говденко) являє собою комплекс, побудований з частин у різні часи, з яких більш раніші, розташовані у західній частині, були частково реконструйовані під час будівництва у 1702 р. дзвіниці-церкви. Вона має багатий декоративний убір, збитий та затинькований у кін. ХІХ ст.» [14, с. 36]. Реставратор будинку Чернігівського колегіуму в повоєнний час М. Говденко вслід за І. Михайловським та М. Холостенком, продовжуючи, певно, дотримуватися думки своїх попередників про те, що споруда була побудована на залишках домініканських келій, стверджувала, що найбільш давньою її частиною була західна двоповерхова основа дзвіниці, «вимурована наприкінці ХVІ — на поч. ХVІІ ст., бо, як відомо, ще 1627 р. тут оселилися домініканці» [15, с.160]. Ця двоповерхова споруда могла бути будинком настоятеля монастиря, вважала дослідниця. Другою за часом спорудження частиною М. Говденко вважала первинно одноповерхове приміщення, розташоване на схід від дзвіниці, споруджене у якості трапезної за часів Лазаря Барановича у другій пол. ХVІІ ст. [15, с.164]. За версією М. Говденко на початку ХVІІІ ст. вже на існуючу двоповерхову, побудовану раніше основу, спорудили дзвіницю, а також надбудували ще один поверх над трапезною і з'єднали її з дзвіницею [15, с.166–167] (іл.2).

Проте аналіз архітектурних форм, конструктивних рішень та стильові особливості будинку Чернігівського колегіуму дозволяють зробити припущення, що він будувався одночасно на початку ХVІІІ ст. У композиційному відношенні будинок Чернігівського колегіуму — це також типовий зразок архітектурного комплексу, поширеного у другій пол. ХVІІ ст. під назвою «корабель», коли церква, трапезна та дзвіниця розташовані в одну лінію та об'єднані в одну споруду, довжина якої становить майже 50 м, ширина 16 м. У структурному відношенні дзвіниця представляє собою традиційну конструктивну схему, широко розповсюджену в кін. ХVІІ — на поч. ХVІІІ ст.: основою дзвіниці є кубічний об'єм т. з. «четверик» з підвалом, на який поставлено двоярусний «восьмерик» самої дзвіниці. Фундамент основи дзвіниці складений з брил пісковика на дуже щільному глиняному розчині. Глибина залягання фундаменту сягає 5, 4 м [16, с.12]. Центральною частиною двоповерхової основи дзвіниці є майже квадратне в плані приміщення приблизно 6-7 x 6-7 м, висотою трохи більше 4 метрів, перекрите зімкнутими склепіннями з розпалубками над вікнами та дверима. Стіни квадратного приміщення надзвичайно товсті й сягають майже трьох метрів. Мурування складається з червоної жолобчастої цегли, розміром 35-36 x 16-17 x 5,5-7 см. Приміщення освітлюється парою вікон, розташованих у південній стіні, звернутій до монастирського подвір'я. Квадратна основа із заходу та півночі оточена продовговуватими приміщеннями, розмірами приблизно 7—11 x 2,3 м, висотою 3,5—4,7 м, товщиною стін 1,5—1,80 см, які перекриті коробовими склепіннями. Квадратне в плані приміщення четверика з довгими та вузькими «сіньми», що до нього прилягають, за структурою, планом та розмірами майже однакові на першому поверсі, другому та в підвалі. Вони обладнані нішами в стінах для зберігання різного начиння, поставців з іконами тощо. Надзвичайно товсті стіни дозволяли в них влаштувати навіть великі та глибокі комори. Так, у приміщенні на першому поверсі у товщі північної стіни влаштована велика комора.

У товстих стінах прокладені також внутрішньостінні ходи, які з'єднували підвали з першим та другим поверхом і вели на горище трапезної та дзвіниці. Вони освітлюються невеличкими віконцями, які виходять на західний та південний фасади. Вхід до першого поверху дзвіниці знаходиться у сінях, які з'єднують основу дзвіниці з трапезною. Будівничі відмовилися від спорудження, як зазвичай, громіздкого ганку для входу на другий поверх, а забезпечили прохід за рахунок внутрішньостінних ходів. Вхід на другий поверх дзвіниці прокладений у товщі південно-східної стіни четверика і сягає 1,5—1,6 м. Проте існує припущення, що первісно він був більш вузький, становив 90 см і міг проходити у товщі східної стіни і йшов до кімнати на другому поверсі. Тепер,

можливо, цей хід перерізаний сходами, які ведуть у це приміщення з коридора. Справа від цих сіней знаходиться залишок цього внутрішньостінного ходу у вигляді невеликої комірчини, перекритої коробовим склепінням. Нині широкий внутрішньостінний хід веде до коридора на другому поверсі, який з'єднує дзвіницю та колишню трапезну. З цього коридора висотою більше 4-х метрів, довжиною 10, 8 м, шириною 2, 7 м влаштовані два входи до приміщення кімнати на другому поверсі зі сходами та два входи до трапезної. У південно-східному кутку основи дзвіниці у товщі стіни прокладено внутрішньостінний хід, який веде до дзвіниці та горища трапезної. У західній частині основи дзвіниці також є два внутрішньостінні ходи: один з північно-західної сторони, інший — з протилежної — південно-західної. Той, що у північно-західній частині, складається з двох відрізків: один з них починається зі входу у північній стіні сіней і у товщі стіни веде до сіней другого поверху, другий хід починається з глибокої ніші, влаштованої у підвалі північної стіни, і також прокладений до сіней другого поверху. Аналогічний внутрішньостінний хід прокладений і у південно-західній частині основи дзвіниці: він починається у товщі стіни сіней на західному фасаді й тягнеться у товщі стіни сіней південного фасаду першого поверху і веде до сіней та кімнати на другому поверсі. Вхід у підвал основи дзвіниці ведуть сходи, влаштовані у підвальній частині південно-західних сіней, перекриті ступінчастим коробовим склепінням, ширина яких сягає 2,5 м. Є також вузький внутрішньостінний хід у північно-східній частині четверика, який прокладений з першого поверху і веде до підвалу. Таким чином, основа дзвіниці мала добре продуману та широко розгалужену систему внутрішньостінних ходів, які з'єднували поверхи, підвал та власне дзвіницю, а також горище трапезної.

Південний фасад споруди, звернений до монастирського подвір'я, пишно декорований. Внутрішнє планування приміщень фіксують на фасаді широкі пілястри. Кути другого поверху прикрашають напівколонки. Міжповерховий поділ підкреслений профільованим карнизом з поребриком, під ним — пояс ніш — «ширинок» — також з поребриком. Вікна на нижньому поверсі увінчують фігурні сандрики «гребінці», на другому поверсі вікна обрамлені кокошниками з напівколонками. Північний фасад стриманіший, його прикрашає декор у вигляді сітчастого орнаменту та більш скромні наличники над вікнами. Різноманітний та різноплановий декор характерний для російської архітектури другої пол. XVII — поч. XVIII ст.

Як бачимо, двоповерхова основа дзвіниці в конструктивному відношенні представляє собою типовий четверик — чотирикутний у плані об'єм, який у російській архітектурі був основою храму, зокрема і безстовпного, перекритого зімкнутими склепіннями, як у нашому випадку. З кінця XVII ст. поширюється новий тип церкви, коли на кубічний четверик з різко окресленими кутами розміщували восьмирику дзвіницю — тип ярусного храму «під дзвони» або «під колоколи», який об'єднував у одній споруді церкву і дзвіницю. Саме до такого типу належить і дзвіниця з церквою Іоана Предтечі будинку Чернігівського колегіуму. З точки зору композиції для нього характерним є те, що окремі об'єми не зливаються в єдине ціле, які пластично переходять одне в одне, а поставлені один на один і різко розмежовані, що відповідає принципу формоутворення, типового для російської архітектури багатоярусної церкви. Дійсно, на міцний та широкий четверик з глибокими фундаментами та товстими стінами поставлена велична дзвіниця, висота якої разом з основою сягає 37 м. Вона складається з двох ярусів: нижній — це восьмирик, який прорізають аркоподібні отвори, обрамлені зверху арковими нішами, вище — профільований карниз. Нижню частину ярусу оточує невисока глуха балюстрада. Восьмерик дзвіниці поставлений з таким розрахунком, щоб він став саме на об'єм четверика з його товстими стінами. Вважає верхній ярус дзвіниці, який немовби скульптурно виіплений з восьми могутніх напівциліндрів, увінчаних фризом розеток та широким карнизом. Він прикрашений двома керамічними іконами над східними вікнами, аналогічні оздоблюють дзвіницю і в середині. Верхня частина дзвіниці перекрита пелюсткоподібним верхом та увінчана круглою банею на стрункому підбаннику, прикрашеному колонками, зведеними під час ремонту дзвіниці у 1891 р. Намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський з захопленням описав величну дзвіницю у книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», назвав її Тріумфальним знаком, порівняв зі знаменитою античною

скульптурою — Колосом Родоським. Відмітив він міцність і висоту стовпів, мідну покрівлю, мідні висячі свічники, інше оздоблення: «яблока гранатовіє»: «Столпы многие на себе имели и изобретения и красоту, первое, бяху крепкіе и высоки на осмь десять лактей, второе имяху верхи медяни, такожде и свети висяща медяніе, кроме же инныхъ всякихъ изрядныхъ и премудрыхъ оукрашеній, имяху, на себе яблока гранатовіє» [2, арк. 6] У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кімвалом», тобто дзвоном. Аналогій власне дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму в тогочасній архітектурі не виявлено. Її масивний силует вирізняється виразністю, лаконічністю, стриманістю, відсутністю численного декору, характерного для тогочасних дзвіниць. Дослідники вважали, що вона нагадує центральну вежу церкви Усікновення голови Іоана Предтечі с. Дьяково під Московою (XVI ст.). Цікаво, що ця церква теж присвячена Іоану Предтечі, її назву пов'язують із зачаттям чи народженням царя Івана Грозного. Важко сказати, чи могла церква с. Дьяково послужити прототипом для спорудження дзвіниці в Чернігові. Вона має зовсім інше планування, лише восьмирік центральної вежі обрамлений напівциліндрами, децю нагадує верхній ярус дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму

Таким чином, аналіз плану, конструкцій та стилістичних особливостей дзвіниці Чернігівського колегіуму засвідчив, що вона будувалася одночасно на поч. XVIII ст. Твердження М. Говденко про те, що основа дзвіниці була побудована у кін. XVI — на поч. XVII ст., суперечить свідченням О. Шафонського, який зазначав, що саме під час риття котловану під дзвіницю у 1701 р. було знайдено срібного ідола. Виходить, що лише на поч. XVIII ст. почали копати котлован і будувати дзвіницю, а не спорудили її на побудовану значно раніше основу. Про те, що основа дзвіниці будувалася одночасно з самою дзвіницею, може також свідчити глибина залягання її фундаментів, яка сягає п'яти метрів та дуже товсті стіни основи дзвіниці, починаючи з підвалів, вони мають товщину до 3 м. Будівничі, споруджуючи основу дзвіниці з глибокими фундаментами та товстими стінами, певно, враховували, що вона повинна витримати навантаження дзвіниці. Будівництво дзвіниці з церквою визначило конструкцію цього типу споруд, який полягав у передачі сконцентрованого навантаження важкого верху через нижчий восьмирік на його стіни і потім через склепіння — на стіни четверика, які мають велику товщину й значний запас міцності. М. Говденко вважала, що така велика товщина стін основи дзвіниці пояснюється тим, що в них були розташовані внутрішньостінні ходи. Дійсно, вище детально описані ці ходи, які, до речі, проходили не лише в товстих стінах четверика, але й бічних приміщеннях, які мають набагато меншу товщину стін. Взагалі треба зазначити, що внутрішньостінні ходи були присутні у кам'яних житлових будинках того часу [17, с. 116, 108, 163, 328, 334, 338]. Проте жодний відомий на сьогоднішній день житловий будинок не мав таких товстих стін, як четверик дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму. В середньому товщина стін в житлових будинках сягала 1,25–1,80 м [17, с. 345]. Обґрунтовуючи положення, що основа дзвіниці була побудована раніше, ніж власне сама дзвіниця, М. Говденко наводить ще один аргумент: «Проте, що дзвіниця сіла на вже існуючі стіни, свідчить прив'язка до її плану нижче розташованої споруди. Це також добре видно з боку середстінних сходів у південно-західній частині будинку під дзвіницею. Первинно ці сходи, певно, вели на горище, а при спорудженні дзвіниці верхній марш сходів було заглушено перерізаючим його склепінням, аби дати опору частині південно-західної стіни башти» [15, стр. 166]. Треба зазначити, що такі ж внутрішньостінні сходи є і у північно-західній частині основи дзвіниці, які ведуть з підвалу до приміщення на другому поверсі, і далі, певніше за все, вели до двоповерхового корпусу, який із заходу прилягав до дзвіниці, де могли розміщуватися класи колегіуму (про це свідчать двері на західному фасаді другого поверху основи дзвіниці) [Цей корпус до нашого часу не зберігся]. Тобто, можна припустити, що внутрішньостінні сходи південно-західної частини основи дзвіниці також вели не на горище, як припускала М. Говденко, а до приміщення на другому поверсі або навіть до цього ж таки шкільного корпусу. До того ж, як зазначала сама дослідниця, мурування дзвіниці не дуже відрізняється від мурування основи під нею. Розміри жолобчастої цегли 37 x 16-18 x 7 см [15, стр. 167]. У додаток до цього треба зазначити, що фасади основи дзвіниці, прикрашені пишним

декором, характерним саме для кін. XVII – поч. XVIII ст., а не для кін. XVI – поч. XVII ст., коли, як вважала М. Говденко, вона була побудована.

До кінця не з'ясованим залишається також питання місцезнаходження церкви Іоана Предтечі. Нагадаємо, про неї у книзі «Зерцало от писанія Божественного» зазначалося: «Триумфальный знакъ каменный сооружити благоволилъ еси коліось, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи» [2, арк.6]. Як указувалося вище, М. Марков у 1847 р. писав, що на дзвіниці була церква Іоана Богослова «в ярусе выше колоколов для учеников латинской школы» [6, с. 17]. Інші краєзнавці та дослідники як у XIX ст., так і в наш час продовжували неодноразово повторювати це твердження. О. Єфимов на поч. XX ст. висунув припущення, що церква могла знаходитися нижче двох верхніх ярусів, де висіли на той час 11 дзвонів і серед них — найбільший з усіх чернігівських дзвонів, який звався «Борис», вага його сягала 570 пудів [18, с. 154]. Далі О. Єфимов у примітці зазначав, що сліди вівтаря (цієї церкви. — **О.Т.**) досі можна вбачати у невеликій склепінчатопоподібній кімнаті, у приміщенні, зайнятим в цей час соборним псаломщиком [18, с. 154]. Тобто він припускав, що церква могла розташовуватися у приміщеннях основи дзвіниці. Дійсно, тип споруди, до якої належить і наша пам'ятка, як уже зазначалося вище, — це храм під «дзвони» або церква «під колоколи», тобто в самій назві чітко вказано, що церква розміщувалася під дзвіницею. Практика розміщення таких церков свідчить, що вони розташовувалися під дзвіницями, а не над ними. Після закриття Борисоглібського монастиря церква Іоана Предтечі була ліквідована і тому вже важко було визначити її місцезнаходження. Отже, вірогідніше за все, церква Іоана Предтечі, названа на честь патронального святого гетьмана Івана Мазепи, знаходилася не вище дзвонів, як вважалося до цих пір, а нижче, під дзвіницею, у приміщеннях основи дзвіниці.

Стосовно часу будівництва східної частини будинку Чернігівського колегіуму, а саме трапезної з церквою Всіх Святих, також існували різні припущення, про що зазначалося вище. Нагадаємо, що реставратор М. Говденко вважала, що спочатку, в другій пол. XVII ст. за часів Лазаря Барановича, була побудована одноповерхова з підвалом трапезна, а потім на поч. XVIII ст. надбудували над нею другий поверх та з'єднали з дзвіницею. Ця точка зору на сьогоднішній день є найпоширенішою [15, с. 164, 166]. Дослідниця стверджувала, що цегла, з якої побудована ця споруда, відмінна від цегли інших складових корпусу її розміри: 30-32 x 17-18 x 6-8 см. Вона, як вважала М. Говденко, подібна до цегли, з якої було муровано притвор-ротонду, прибудовану до західного фасаду Борисоглібського собору приблизно у цей же час. Проте відомо, що стандартних розмірів цегли у ту пору не існувало. Не тільки в спорудах одного комплексу, але навіть в одній будівлі можна виявити цеглу різних розмірів [19, с. 37]. До речі, цегла подібних розмірів зустрічається і крайній східній частині споруди, яку дослідниця датувала поч. XVIII ст. Реставратор вказувала на пишний декор південного фасаду першого поверху трапезної, близький до декору московських пам'яток другої половини XVII ст. Кути фасаду фланкують пілястри, перерізані посередині аркатурними поясками на вислих колонках. Вікна також прикрашені віконними сандриками у вигляді високих кокошників зі вставленими кольоровими керамічними плитками (нині реконструйованими за зразками знайдених під час реставрації). Між парами вікон, над нішею, розміщений складної форми сандрик, що спирається на колонки, які обрамляють нішу. Її північний фасад, позбавлений декору, оскільки ця стіна була внутрішньою стіною видовженого приміщення, яке примикало до трапезної з півночі і могло слугувати кухнею та коморою [15, с. 164]. Як встановлено, у 1806 р. воно було розібране [20, с. 21,]. У 2008 р. під час архітектурно-археологічних досліджень були виявлені залишки каналізаційної системи (?) — залишки цегляної труби 1,2–1,55 см (XVII–XVIII ст.). Споруда примикала до закладеної ніші в північно-західній частині стіни основи дзвіниці [21, с. 13].

Перший поверх трапезної — у плані прямокутник, розміром 18,7 x 9 м, висотою 3 м, товщина стін 1,5 м. Перекрито приміщення двома коробовими склепіннями з великими розпалубками, які в центральній частині спиралися на стовп. Тобто первісно споруда була однокамерною і належала до типу одностовпних трапезних. Централь-

ний стовп слугував опорою для її склепінь, оскільки трапезна мала чималі розміри. Нині вона перегороджена кам'яною стіною за віссю південь-північ на дві частини. Її східна половина також ще раз пергороджена поперечною кам'яною стіною, західна частина також має аналогічну засклену дерев'яну перегородку. Освітлювалося приміщення невеликими чотирма вікнами, розташованими у південній стіні. Зі сходу до трапезної примикали продовгуваті сіни довжиною — 7,6 м, шириною — 2,48 м, висотою — 3,10 м, перекриті коробовими склепіннями. М. Говденко вважала, що ці сіни та ще два продовгуваті приміщення, які розташовувалися за ними, паралельно цим сіням, були прибудовані пізніше, на поч. XVIII ст. разом з другим поверхом трапезної та двокупольною церквою Всіх Святих. Вони слугували основою для двох гранчастих восьмериків церкви Всіх Святих з вівтарем, яка на сході примикала до трапезної на другому поверсі. Другий поверх трапезної також у плані — прямокутник, складається з власне трапезної зали, розміром 10 x 9,40 м та гранчастого приміщення церкви, розміром 7,3 x 6,5 м, а також її вівтарної частини, розміром 5 x 2,7 м. Трапезна на другому поверсі освітлювалася спочатку чотирма аркоподібними вікнами [22, с. 100]. Невеличке гранчасте приміщення церкви та її вівтар були увінчані двома куполами з банями, знесеними на поч. XIX ст. Первісні склепіння трапезної з церквою на другому поверсі не збереглися. Вони були розібрані під час капітального ремонту споруди у 50-их роках XIX ст. [20, с. 26]. Цікаво, що у центрі трапезної на другому поверсі також знаходився стовп, тобто тут трапезна могла мати склепіння, подібне до того, що перекривало приміщення на першому поверсі. Правда, на плані колишнього Борисоглібського монастиря кін. XVIII — поч. XIX ст. позначені можливі ребра зімкнутого склепіння, які тягнулися від стовпа до кутів трапезної [15, с. 155]. Стовп був і у підвальній частині трапезної. На жаль, підвал під трапезною також перебудований, можливо, під час переобладнання його під бомбосховище, тому первісні склепіння тут не збереглися.

Про існування стовпа, який тягнувся з підвальних приміщень і проходив через нижній поверх до верхнього, свідчать архівні документи поч. XIX ст. [20 с. 21.]. Через його осідання: стовп у цей час почав відходити від склепіння на верхньому поверсі й з ним не з'єднувався, була загроза обвалення склепінь на нижньому ярусі — тут почала вже вивалюватися цегла. Тому було вирішено на верхньому поверсі розібрати стовп, а на нижньому — укріпити склепіння шляхом підведення арки там, де раніше була пічна труба. Таким чином, наявність центрального стовпа у приміщеннях східної частини будинку колегіуму, який тягнувся з підвалу на перший та другий поверхи, може бути свідченням того, що трапезна з церквою Всіх Святих будувалася з самого початку як двоповерхова.

Дах над трапезною був дерев'яний з заламами та ринвами. Це важливе документальне свідчення, котре збереглося в архівних документах поч. XIX ст.: «крыша...вся крайне ветхая и негодная, а паче от того, что сделана с заламами и с ринвами горизонтально лежащими, онаго к починке или перекрытию неспособна» [20, с. 20], оскільки під час післявоєнної реставрації будинку первісний дах не був реконструйований через «брак вичерпної аргументації», як зазначала реставратор М. Говденко. Дослідник І. Ігнатенко також припускав, що будинок колегіуму мав високий дах з заламами, оскільки подібні були характерними для барокової архітектури XVII—XVIII ст. Він наочно зобразив його на кольоровій графічній реконструкції будинку (іл.1). Архівні документи також свідчать, що навколо трапезної церкви Всіх Святих свого часу існувала «малая галдарея где церковь была и чуланъ для ризницы в которых девять окошкочъ в рамкахъ и двое дверей ветхие». Можливо, вона була низенькою, аналогічна глухій балюстраді навколо нижнього ярусу дзвіниці. Певно, її лікідували під час перебудови трапезної та знищення двох куполів церкви Всіх Святих на поч. XIX ст. Під час післявоєнної реставрації її, на жаль, не відновили. Вочевидь, реставратори не знали про її існування. У південно-східній частині трапезної був також влаштований внутрішньостінний хід, який починався у підвальній частині і вів на другий поверх, до вівтарної частини церкви Всіх Святих. До підвалу східної частини ведуть сходи шириною 2,5 м, влаштовані у сінях між приміщенням під трапезною та підвалами крайніх східних приміщень. Двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих також пишно

декорована: кути її південного фасаду акцентовані напівколонками, вікна увінчують сандрики у вигляді розлогих «гребінців». Вікна, як і на першому поверсі, обрамляють колонки. Колонки також підкреслюють кути абсиди церкви Всіх Святих, вікна якої прикрашені фігурними сандриками — з «гирьками», кокошниками та колонками.

Таким чином, дослідивши питання часу спорудження будинку Чернігівського колегіуму, проаналізувавши у комплексі історіографію питання та архітектурно-конструктивні, стилеві особливості споруди, можна зробити висновок, що, ймовірно за все, дзвіниця та трапезна з церквою Всіх Святих Борисоглібського монастиря будувалися окремо, проте первісно приблизно в один і той же час, а саме на поч. XVIII ст., і, вірогідно, в процесі чи після завершення будівництва, були об'єднані в одну споруду за допомогою сіней — коридору між ними. Вона відповідала тричастинному архітектурному типу, який набуває значного поширення у цей час під назвою «корабль», коли дзвіниця, трапезна з церквою, побудовані в одну лінію та орієнтовані зі сходу на захід, характерному саме для монастирського будівництва. Вибір такого типу був обумовлений і не в останню чергу економічною доцільністю та обмеженою площею Борисоглібського монастиря, оскільки він розташовувався на території Чернігівської фортеці, яка була на той час щільно заселена. Більше того, «за скудність мейсца, под єдинимъ покровом» з заходу до дзвіниці були прибудовані шість кам'яних приміщень для розміщення в них навчальних класів Чернігівського колегіуму. Як бачимо, через обмеженість території монастиря будинок колегіуму не був споруджений окремо, а входив до корпусу приміщень разом з дзвіницею та трапезною. Таким чином, Іоан Максимович за допомогою гетьмана Івана Мазепи, розбудовуючи кафедру чернігівських архієпископів, вирішив побудувати досить величну, неординарну та складну споруду, яка б вмщала і трапезну з церквою, і дзвіницю, і власне приміщення навчального закладу. Дійсно, це був досить важливий та неабиякий проект, що передбачав будівництво не одноповерхової, як зазвичай, а двоповерхової трапезної з церквою, величної дзвіниці та великого двоповерхового корпусу шкільних приміщень. Думається, що на той час це був достатньо амбітний задум, який вимагав значного хисту будівельників, великого фінансування, повинен був, урешті, засвідчити щедрі меценатську діяльність гетьмана Івана Мазепи, прикрасивши фасад дзвіниці дошкою з його пишно обрамленим гербом та відповідним написом. Виконуючи відповідальне замовлення, досвідчені будівничі добре продумали композиційно-конструктивне рішення споруди, виконуючи його у руслі традиційних стилістичних прийомів своєї епохи. Будинок Чернігівського колегіуму вирізняється з-поміж тогочасних споруд поєднанням масивної вертикальної вежі дзвіниці з широкою, міцною кубічною основою, щедро декорованою різноманітним убором. Він й нині є доміантою історичної частини міста, який добре оглядається з усіх її центральних пунктів, привертає увагу своїм виразним силуетом та органічною пластикою. На фасадах пам'ятки можна побачити велику кількість різноманітних елементів архітектурного декору, які застосовували на той час. Складається враження, що будівничі прагнули продемонструвати якнайбільше різного роду зразків сандриків, ніш, «ширинок», поребрика, сітчатого орнаменту, поясків з вислих колонок, щоб вразити та підкреслити важливість, пишність, ошатність споруди. Думається, що всі ці різноманітні елементи декору, відмінні на різних частинах споруди, але притаманні для архітектурної пластики кін. XVII — поч. XVIII ст., не є свідченням того, що вони будувалися у різні часи, бо для тієї епохи було властивим застосування різного роду декору на першому та другому поверхах будівель, на передній чи тильній стороні споруди (яскравий приклад будинок Якова Лизогуба в м. Чернігові, в якому кожний фасад має різне декорування). Асиметрія, поєднання та нагромадження горизонтальних, вертикальних об'ємів різних форм й розмірів у конструктивно-композиційному рішенні, різноманітність та відсутність симетрії, уникнення повторення, певного упорядкування в оформленні декору фасадів — характерні риси барокової російської архітектури. Стиль бароко, як відзначають, зокрема й російські дослідники, активно, особливо, у другій пол. XVII ст., через Україну проникав у Росію, а звідти знову до Гетьманщини. На нашу думку, подібні структурно-планові композиції споруд також

були розповсюджені і в Україні та в її прикордонні: це Микільська церква у Путивлі (XVIII ст.), Троїцький собор у Трубчевську (XVI – XVIII ст.) та інші.

Будинок Чернігівського колегіуму належить до яскравих пам'яток архітектури доби мазепинського «ренесансу». Він є наочним свідченням блискучого розвитку Чернігова на поч. XVIII ст., коли чернігівський архієпископ Іоан Максимович за підтримки гетьмана Івана Мазепи розгорнув у історичному центрі міста – кафедральному Борисоглібському монастирі – велике будівництво не лише монастирських, але й культурно-освітнянських споруд. Його окрасою став будинок Чернігівського колегіуму, який і нині привертає до себе увагу своїм величним силуетом та виразною архітектурною пластикою. Сучасники пишномовно величали цей навчальний заклад чернігівськими Афінами, вертоградом Паллади, чернігівським Олімпом. Думається, що ці метафори застосовувалися не лише до власне освітянського центру, але неабияку роль у його звеличенні могла відігравати й визначна споруда Чернігівського колегіуму. Іоан Максимович був не тільки найбільшим плодотворним поетом початку XVIII ст., очільником чернігівського культурно-освітнього осередку, засновником першого навчального закладу вищого рівня в Лівобережній Україні, але й організатором та натхненником будівництва таких визначних архітектурних споруд, як будинок Чернігівського колегіуму. Завдяки енергійній діяльності чернігівського архієпископа Іоана Максимовича, який належав до блискучої плеяди видатних, освічених представників української церковної еліти, та щедрому меценатству гетьмана Івана Мазепи Чернігів у цей час перетворюється поряд з Києвом у визначний культурно-духовний осередок у Гетьманщині, відомий далеко за його межами не лише літературними творами, але й визначними пам'ятками архітектури.

1. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. / Ф. Гумилевский. – Чернигов : Губ. тип., 1861. – 363 с.

2. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів : Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705 – 71 арк.

3. Реконструкція первісного вигляду архітектурного комплексу будівель XVIII ст. на території колишнього Борисоглібського монастиря – т. зв. Чернігівський колегіум. Автор І. Ігнатенко. Пояснювальна записка. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». – Дагр. 1523. – 4 арк.

4. Логвин Г.Л. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Л. Логвин – М. : Искусство, 1965. – С. 65; Чепелик В. Школа, колегіум, академія. / В. Чепелик // Українська культура. – 1993. – № 9-10. – С. 26–27; В.Д. Віроцький. Храми Чернігова. – К. : Техніка, 1998. – С. 73–81; Логвин Г.Л. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г.Л. Логвин. – М. : Искусство, 1980. – С. 74; Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. К. Адруг. – Чернігів : Черніг. ЦНТЕІ, 2008 р. – С. 73.

5. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский – К. : Универ. тип., 1851. – 697 с.

6. Марков М. О достопамятностях Чернигова. / М. Марков – М. : Универ. тип., 1847. – 27 с.

7. Маркевич Н.А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н.А. Маркевич // Черниг. губ. ведомости. (Ч. неоф.). – 1852. – №8. – С. 61 – 72.

8. Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд. – Чернигов : в тип. Ильин. монастыря, 1865. – 254 с.

9. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. / І.І. Огієнко – К. : Либідь, 1994. – 445 с.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 1556. – 10 арк.

11. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниг. епарх. известия. (Ч. неоф.). – 1903. – №22. – С.769 –783.

12. Фомин. С.В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист. / С.В. Фомин. – С. – Петербург. : Общество Святителя Василия Великого, 2003. – 702 с.

13. Коллегиум в г. Чернигове. Памятник архитектуры XVIII в. Проект восстановления-реставрации I-ой очереди. 1948 г. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–456/164, ДФ–253, 48 арк.
14. Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова / Н.В. Холостенко // Строительство и архитектура. – 1969. – №4. – С.34 – 42.
15. Говденко М. Чернігівський колегіум / М.Говденко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. – К. : НДІТІАМ; Головкинвархітектура, 2002. – С. 153–169.
16. Отчет об инженерно-геологических условиях участка памятника архитектуры XVII – XVIII ст. Коллегиума в Чернигове на территории детинца (Вал). Т.П. Инженерно-геологические работы. – Чернигов, 1972. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–606/1, ДФ–446-24. – 62 арк.
17. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII века. / А. А. Тиц. – М. : Наука. – 1966. – 354 с.
18. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы Златоверхий Спасо-Преображенский и Борисоглебский святоисторические памятники-храмы XI века. Их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов. – Чернигов : Черн. тип. губер. прав. – 1910. – 198 с.
19. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. / М. Цапенко. – М. : Стройиздат. – 1967. – 234 с.
20. Травкіна О.І. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). / О.Травкіна // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 17 – 23.
21. Звіт про археологічні дослідження біля споруди колегіуму в м. Чернігові по вул. Преображенській, 1 у 2008 р. – Чернігів, 2008. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–1712, ДФ–1018. – 22 арк.
22. Травкіна О.І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. / О. Травкіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 93 – 102.

Ольга Травкина

К вопросу о времени строительства дома Черниговского коллегиума и особенности его архитектуры.

Статья посвящена вопросу времени строительства дома Черниговского коллегиума, а также особенностям его архитектурно-конструктивных форм. На основе анализа архивных и печатных источников выдвигается гипотеза о том, что сооружение строилось одновременно в начале XVIII в. Освещается роль черниговского архиепископа Иоанна Максимовича и гетмана Ивана Мазепы в его сооружении.

Ключевые слова: дом Черниговского коллегиума, Борисоглебский монастырь, колокольня, трапезная, архиепископ Иоанн Максимович, гетман Иван Мазепа.

Olga Travkina

For the question of the time of building the house of the Chernigov collegium and the features of its architecture.

The article is devoted to the question of the time of building the house of the Chernigov collegium, and also to the peculiarities of its architectural – constructive forms. On the basis of an analysis of archival and printed sources, a hypothesis is advanced that the building was constructed simultaneously in the beginning of the XVIIIth century. Lighten the role of Chernigov's archbishop John Maksimovich and hetman Ivan Mazepa in its construction.

Key words: the house of the Chernigov collegium, the monastery of SS Boris and Gleb, bell tower, refectory, archbishop John Maksimovich, hetman Ivan Mazepa.